

УДК 929.7 (477)

Л.М. Казначєєва

ВОЛИНСЬКЕ ДВОРЯНСЬКЕ ЗІБРАННЯ: ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено актуальній проблемі сучасної вітчизняної історіографії – вивченню діяльності Волинського дворянського зібрання як основної станової корпоративної інституції Волинської губернії.

Ключові слова: *Волинське дворянське зібрання, станові корпоративні інституції, історіографія, історичні дослідження.*

Стаття посвячена актуальній проблемі сучасної української історіографії – вивченню діяльності Волинського дворянського зібрання як основної станової корпоративної інституції Волинської губернії.

Ключевые слова: *Волинское дворянское собрание, сословные корпоративные органы, историография, исторические исследования.*

The article is devoted the issue of the day of modern historiography – study of activity of Volyn nobility assembly – basic institutions of corporate Volyn province.

Key words: *Volyn nobility assembly, class corporate institutes, historiography, historical researches.*

Постановка та актуальність проблеми. Вивчення історії корпоративної організації правобережних губерній загалом та Волинської зокрема не може похвалитися ґрунтовним доробком дослідження цієї проблеми. Це збіднює не лише історію привілейованих станів, але й історію України у цілому. Початкові кроки на цьому шляху варто робити в рамках регіональної історії, адже саме регіональний підхід, який був і залишається невід’ємною частиною української історіографії, надає широкі можливості для вивчення окремих періодів минулого нашої держави.

Історичні умови розвитку Правобережної України позначилися на її політичному, економічному, культурному, національному, демографічному та соціальному розвитку, й обумовили появу низки регіональних відмінностей. Це в повній мірі стосується й соціальних еліт, що очолювали у різні періоди регіональні суспільства. Об’єднання дослідницьких зусиль у напрямку розробки окремих аспектів проблем історії привілейованих станів та здійснення конкретних історичних досліджень його корпоративної організації стануть основою для створення ґрунтовної соціальної історії України. Науковий інтерес до корпоративної організації волинського дворянства пояснюється необхідністю подальшого вивчення особливостей її формування, правового статусу, складу і соціальної структури. Крім того, на прикладі Волинського дворянського зібрання можна виявити ефективність взаємодії держави з інституціями тогочасного суспільства. Актуальність дослідження корпоративної організації Волинської губернії визначається також її роллю у економічному, політичному та культурному житті держави.

Метою розвідки є висвітлення історіографічної бази щодо вивчення діяльності Волинського дворянського зібрання – основної станової корпоративної інституції Волинської губернії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Привілейовані стани набутих Російською імперією земель, на відміну від російського дворянства, досліджені слабо, незважаючи на те, що вони відігравали важливу роль у політичній історії держави. Сталося це, насамперед, через відсутність моделі такого роду студіювань та потребу довготривалих архівних пошуків, як і через помилкове переконання, що достатньо було поширити Жалувану грамоту дворянству 1785 р. на приєднану еліту, аби та відразу влилась до російського дворянства.

Дається взнаки обмеженість наукових проєктів, автори яких довгий час перебували у радянському несприйнятті привілейованих станів як об'єктів дослідження.

Більшість науковців, які писали свої історії дворянства, відштовхувалися від корінних російських губерній. Перші роботи з'явилися внаслідок ліквідації кріпацтва, коли дворянство намагалося повернути втрачену монополію на землеволодіння, і, до певної міри, автори виконували соціальне замовлення привілейованого стану – піднести його значимість написанням власної історії. Підґрунтям для вивчення діяльності Волинського дворянського зібрання можна вважати праці вітчизняних дореволюційних істориків-правників, які вивчали привілейований стан Росії. Одним із перших історію його формування почав досліджувати О.В.Романович-Славатинський [31], який проаналізував законодавчі акти, висвітлив правове та майнове становище дворянства. Розглядаючи його як стан, що служить та підпорядковується виключно державним інтересам, він зауважив важливу відмінність між сутністю російського привілейованого стану та західними зразками знаті. О.В.Романович-Славатинський вперше простежив історію створення дворянської станової організації та розвиток корпоративних прав дворян. Вивчаючи стосунки місцевої адміністрації та дворянських інституцій, історик зауважив також відмінності у правах великоросійських та західних дворянських органів. Відмічаючи суттєву роль дворянського самоврядування, він потрактовує його як «колишню обов'язкову службу у новому виданні» [31, с. 401]. Однак, своє узагальнену працю О.В.Романович-Славатинський довів лише до часу ліквідації кріпацтва.

Тульський історик М.Т.Яблочков, подавши в хронологічно-проблемному порядку основні віхи історії російського дворянства та детально простеживши більшість законоположень кожного з імператорів, дослідив його державні і соціальні функції, сфери діяльності станових представників привілейованого стану великоросійських губерній та їх корпоративних інституцій. При цьому він вказав на неабияку роль дворянського стану та його корпоративних органів в історії Російської імперії. Через несення військової й адміністративної служби воно було головною соціальною опорою самодержавного ладу, як впродовж феодальної епохи, так і потому [43].

На окрему увагу заслуговує фундаментальна праця С.О.Корфа, професора юриспруденції, який основне місце приділив корпоративній організації російського дворянства. Правник зауважив важливу розбіжність у формуванні російських дворянських інституцій та колишніх польських шляхетських органів самоврядування. Останні, на його думку, мали багатший становий досвід та менше «тяжили до центру» [22, с. 437]. Процес трансформації колишніх шляхетських сеймиків у російські дворянські інституції простежив у своїй праці магістр міжнародного права Б.Е.Нольде [27]. Він вказував, що російське право на окраїнах імперії запроваджувалося поступово, визнаючи при цьому вирішальну роль сеймиків у колишньому управлінні Речі Посполитої. Б.Е.Нольде наголошував на особливостях запровадження імперського законодавства у сфері станової корпоративної організації саме в правобережних губерніях.

До історії привілейованого стану Російської імперії зверталися й інші дослідники другої половини XIX ст. Зокрема, праці сенатора Г.О.Євреїнова [9], О.Клеванова [16], О.А.Плансона [30] пов'язані насамперед із наслідками Великих реформ 1860-1870-х рр. для дворянства. Ці автори, які й самі обіймали дворянські виборні посади, намагалися посилити авторитет привілейованого стану, аби піднести значення та довести необхідність збереження його позицій у суспільстві.

Другим блоком історіографічного доробку можна назвати нечисленні праці дореволюційних істориків, які вивчали минуле безпосередньо волинського дворянства та його корпоративних інституцій, маючи найперше на меті поінформувати владу про його нелояльність і дещо відмінний від російського дворянства досвід. Вперше таку мотивацію запропонував волинський предводитель дворянства, російський князь М.К.Імеретинський. Виходячи з тогочасних політичних умов і фактично виконуючи замовлення держави, він

серйозно засуджував діяльність станових органів Волинської губернії – депутатського зібрання та предводителів дворянства – впродовж першої половини XIX ст. Предводитель приписував волинським дворянським інституціям чималі повноваження, які вони, на його думку, спрямовували проти російської державності. Попри упередженість, праці М.К.Імеретинського містять неоціненну кількість фактичного, хай і суб'єктивного, матеріалу щодо діяльності корпоративних інституцій Волинської губернії, сучасником яких був він сам [14; 15].

Специфіку волинських дворянських корпорацій періоду їх становлення спробував розкрити у своїх розвідках Опитов. Окреслюючи конфлікт місцевої адміністрації та Волинського дворянського зібрання першої чверті XIX ст., автор відзначає вагому роль дворянського зібрання, з позицією якого змушена була рахуватися верховна влада [28; 29].

Заслугують на увагу статті М.Клочкова [17] та П.Жуковича [10 - 12], у яких вперше здійснено спробу порівняти особливості корпоративної організації великоросійських та західних губерній періоду Павла I. Вказуючи на специфіку російської політики на окраїнах імперії, автори зауважили несхожість дворянських інституцій західних та корінних губерній Російської держави, зокрема відмінність у їхніх повноваженнях.

Важливою є праця польського автора З.Радзімінського, який підготував список волинських губернських маршалків польського походження з часу заснування Волинського дворянського зібрання і до 1863 р. включно. Крім цінних біографічних відомостей, він намагався простежити непростий розвиток стосунків місцевої російської адміністрації та дворянського зібрання Волинської губернії початку XIX ст. [46].

Радянська історіографія представлена невеликою кількістю робіт, присвячених дворянським інституціям Російської імперії. Досліджуваної проблеми насамперед стосуються ґрунтовні праці А.П.Кореліна [19 - 21]. Вченим розглянуто склад та чисельність привілейованого стану імперії, досліджено його корпоративну організацію у пореформений період. Історик констатує, що у внутрішній структурі дворянської організації великоросійських губерній не відбувалося суттєвих змін, однак вони набирали дещо інших напрямів діяльності у порівнянні із дореформеним періодом. Окреме місце у дослідженні А.П.Кореліна зайняло з'ясування функцій, ролі та значення однієї з інституцій дворянської корпорації – губернських й повітових предводителів дворянства, причетних до усіх сфер місцевого управління.

Стосунки та взаємозв'язки верховної влади й російського дворянства стали предметом спеціального дослідження іншого радянського історика Ю.Б.Соловйова [35 - 37]. Вказуючи на складну соціальну структуру дворянства, представники якого входили до різних політичних партій та течій у пошуках шляхів консолідації, науковець вивчає діяльність Ради об'єднаного дворянства. І хоча при цьому він торкається місцевих дворянських корпорацій лише побічно, не зупиняючись детально на їх функціонуванні, його роботи окреслюють становище привілейованого стану у складний для нього період політичної кризи – від кінця XIX ст. до 1914 р.

Зростання наукового інтересу, зокрема у працях зарубіжних дослідників, до історії привілейованого стану Російської імперії, у тому числі й Правобережжя, відбувається впродовж кількох останніх десятиліть. Завдячувати цьому відрадному явищу можна сучасному французькому історичу Д.Бовуа, чії книги сколихнули наукові інтереси українських істориків [4 - 7; 44; 45], про що свідчать чисельні рецензії, статті та дискусії у наукових колах з приводу його бачення історії України. На основі аналізу надзвичайно широкого кола архівних джерел та літератури вчений дослідив взаємовідносини імперської влади, місцевого шляхетства-дворянства та селянства, показавши участь і роль кожного з них впродовж трьох періодів історичного розвитку Правобережжя – від інкорпорації земель у Російську імперію до Листопадового повстання 1830 р., між 1831 і 1863 рр. та від Січневого повстання 1863 р. до 1914 р. Чималу увагу Д.Бовуа приділив з'ясуванню місця й ролі станових інституцій у правобережних губерніях. На його думку, поступове обмеження

верховною владою автономності зібрань призвело до втрати їх значення як представницьких органів місцевого дворянства. Історик вказував на недостатню розробку проблеми губернських дворянських зібрань Правобережжя та необхідність їх спеціального дослідження [7, с. 214], оскільки без аналізу діяльності станових установ важко до кінця збагнути особливості російської політики у Правобережній Україні.

У ґрунтовній роботі американського науковця С.Беккера переглянуто догматичний міф про втрату після Великих реформ 1860-1870-х років російським дворянством авторитету й значення [2]. На думку вченого, привілейований стан і далі зберігав лідируючу роль, зосереджуючи у своїх руках економічну та політичну могутність. С.Беккер переконаний, що дворяни-землевласники змогли адаптуватися до соціально-економічних змін і стали успішними у промисловості, фінансах, торгівлі, освіті та інших галузях.

Доктор юридичних наук, професор Гданьського університету Д.Шпопер, який вивчав діяльність дворянських зібрань західних губерній періоду 1856 – 1862 рр., переконаний у пробудженні політичної та суспільно-економічної активності місцевих дворян польського походження. Науковець стверджує, що численні звернення та прохання до імператора, подані зібраннями у цей період, сприяли зародженню незалежної від влади суспільної думки й становленню громадянського суспільства [42, с. 100].

До представників сучасної російської науки, котрі вивчають історію дворянства, варто віднести дослідника М.Бібіна. У монографії, присвяченій взаємовідносинам самодержавства та дворянства періоду від початку Першої світової війни до Лютневої революції, серед інших проблем розглянуто місце корпоративних інституцій великоросійських губерній у діяльності Ради об'єднаного дворянства [3]. На думку історика, дворяни створили власну організацію, маючи на меті консолідуватися задля збереження лідируючої ролі у суспільстві.

Робота ще одного сучасного російського вченого Л.Є.Горізонтова хоча безпосередньо і не торкається досліджуваної проблеми, однак посідає важливе місце у вивченні станової політики імперії щодо польського шляхетства [8]. Науковець наголосив на невідповідності розроблених урядових заходів стосовно інтеграції місцевого польського населення та їх реального втілення у життя, стверджуючи про недбале вирішення так званого «польського питання». Цінними є наукові роботи московського історика О.Міллера, у яких аналізується соціальна структура Правобережжя [13; 26].

Доля білоруських дворянських зібрань, їх позиція та роль з'ясовано у праці С.М.Самбук [32], де на тлі імперської політики проаналізовано урядові заходи стосовно дворянських корпорацій північно-західних губерній пореформеного періоду. Авторка вказала, що після Січневого повстання 1863 р. статус місцевого дворянства змінився: його позбавили права корпоративної організації, основні станові посади заміщалися дворянами російського походження, крім того, дворян фактично відсторонили від судової діяльності. Дана праця дає можливість порівняти заходи російської влади після 1863 р. щодо привілейованого стану білоруських та правобережних губерній.

Серед ґрунтовних досліджень з історії привілейованого стану правобережних губерній варто назвати праці сучасних українських істориків. На численні звернення Д.Бовуа про потребу дослідження цієї проблеми чи не найперше відреагував І.І.Кривошея [23; 24], окресливши окремі аспекти функціонування дворянських інституцій правобережних губерній. Дослідник запропонував періодизацію історії правобережного дворянства кінця XVIII – початку XX ст., констатує зрощення органів дворянського самоврядування, які перетворилися на складову російського державного апарату.

Серед інших сучасних робіт українських авторів слід назвати працю С.Лисенка та Є.Чернецького [25], у якій проблема специфіки нобілітаційних процесів та легітимації місцевої шляхти Правобережжя виходить на провідне місце. Розкриваючи сутність інкорпораційної політики, яка мала на меті декласувати дрібну правобережну шляхту, історики прослідкували позицію Волинського дворянського депутатського зібрання, що брало безпосередню участь у цьому процесові.

Окремі аспекти історії правобережного дворянства та його корпоративної організації розглядаються у дисертаційних дослідженнях. Зокрема, О.І.Козій на прикладі дворянських інституцій Подільської губернії дослідив процес втрати місцевим шляхетством владних повноважень в період між двома польськими повстаннями [18].

Простежуючи формування владних інституцій Російської імперії у Правобережній Україні періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст., В.М.Бармак присвятив один із розділів своєї монографії корпоративній організації правобережного дворянства [1]. Історик дійшов висновку, що дворянські інституції Правобережжя доповнювали структуру органів місцевого управління і з часом набули статусу аналогічних структур корінних губерній Російської імперії.

Правові, ідейні, організаційні аспекти діяльності київських генерал-губернаторів щодо корегування та врегулювання діяльності дворянських самоврядних інституцій Правобережжя розглянуто у монографіях й наукових статтях В.С.Шандри [38 - 41].

Досліджуваної проблеми опосередковано стосуються праці В.Свербигуза [33; 34], у яких зібрано та опубліковано низку невідомих і маловідомих архівних матеріалів. Автор зробив спробу дати оцінку взаєминам органів державної влади та місцевого дворянства західних й лівобережних губерній наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Висновки. Отже, аналіз історіографічного доробку попередників дозволяє зробити висновок, що історія корпоративної станової організації дворянства Волинської губернії кінця XVIII – початку XX ст. до останнього часу знаходила лише фрагментарне відображення в узагальнюючих наукових працях. Попри вивчення науковцями досить широкого кола питань привілейованого стану Російської імперії, функціонування його станових інституцій не знайшло широкого відображення. Окремі аспекти їх діяльності висвітлено у працях дореволюційних вітчизняних правників, однак історики робили основний акцент на вивченні дворянської організації корінних губерній, лишаючи поза увагою аналогічні правобережні органи. Лише у нечисленних спеціальних працях вітчизняних дореволюційних авторів про волинські станові інституції початку XIX ст. міститься суттєва інформація про формування взаємовідносин російської адміністрації та місцевого дворянства періоду становлення діяльності Волинського дворянського зібрання. Проблема переходу колишніх шляхетських сеймиків у дворянські зібрання досліджена фрагментарно.

Історична думка радянського періоду, за виключенням кількох праць, не представлена ґрунтовними роботами про дворянство взагалі, а тим більше – про його корпоративні інституції. Ситуація поліпшилася впродовж останніх десятиліть, коли до теми привілейованого стану Правобережжя, зокрема й Волині, почали звертатися як українські, так і зарубіжні дослідники. Вони вивчали різні аспекти проблеми правобережного дворянства, зокрема, його взаємовідносини з російською владою та місцевим селянством, участь у процесі декласації, роль привілейованого стану у владних інституціях Правобережної України. Однак, попри значний інтерес сучасних науковців до історії правобережного дворянства, питання еволюції його корпоративних інституцій, їх структура, функції та повноваження, склад, форми та напрями діяльності зокрема Волинського дворянського зібрання не були предметом спеціального вивчення.

Перспективи подальших досліджень полягають у комплексному вивченні діяльності станової корпоративної організації Волинської губернії, зокрема участі й ролі Волинського дворянського зібрання в системі органів влади.

Джерела та література

1. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М.В.Бармак. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. – 512 с.
2. Беккер С. Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода

- императорской России / С.Беккер. – М.: НЛЮ, 2004. - 347 с.
3. Бибин М.А. Дворянство накануне падения царизма в России / М.А.Бибин. - Саранск, 2000. - 268 с.
  4. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д.Бовуа. - К.: Критика, 1998. - 336 с.
  5. Бовуа Д. З проблем соціальної і культурної історії Правобережної України ХІХ - початку ХХ ст. / Д.Бовуа // Другий міжнародний конгрес українців. - Львів, 1994. - С. 171 - 176.
  6. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. / Д.Бовуа. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
  7. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 - 1863) / Д.Бовуа. - К.: Інтел, 1996.- 416 с.
  8. Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (ХІХ - начало ХХ в.) / Л.Е.Горизонтов. - М.: Индрик, 1999. - 272 с.
  9. Евреинов Г.А. Прошлое и настоящее значение русского дворянства / Г.А.Евреинов. – СПб., 1898. – 103 с.
  10. Жукович П.Н. Западная Россия в царствование императора Павла / П.Н.Жукович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916, июнь. - С. 183 - 226.
  11. Жукович П.Н. Западная Россия в царствование императора Павла / П.Н.Жукович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916, август. - С. 207 - 263.
  12. Жукович П.Н. Управление и суд в западной России в царствование Екатерины II / П.Н.Жукович // Журнал Министерства народного просвещения. – 1914, апрель. - С. 314 - 355.
  13. Западные окраины Российской империи [науч. ред. М.Долбилов, А.Миллер]. - М.: Новое литературное обозрение, 2006. - 608 с., ил.
  14. Имеретинский Н.К. Дворянство Волынской губернии / Н.К.Имеретинский. - СПб., 1867. - 189 с.
  15. Имеретинский Н.К. Дворянство Волынской губернии / Н.К.Имеретинский // Журнал Министерства народного просвещения. Седьмое десятилетие. Ч. ССХСІІ, апрель. - СПб., 1894.- С. 326 - 372.
  16. Клеванов А. Три современных вопроса. О воспитании – социализм, коммунизм и нигилизм – о дворянстве по поводу столетия дворянской грамоты /А.Клеванов. - К., 1885. - 66 с.
  17. Ключков М.В. Дворянское самоуправление в царствование Павла I / М.В.Ключков // Журнал Министерства народного просвещения. – 1912, декабрь. – С. 329 - 375.
  18. Козій О.І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830-31 і 1863 рр.: дис.... канд. іст. наук / О.І.Козій. – Львів, 1997.
  19. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904 / А.П.Корелин. - М.: Наука, 1979. - 303 с.
  20. Корелин А.П. Институт предводителей дворянства. О социальном и политическом положении дворян / А.П.Корелин // История СССР, 1978. - Май - июнь. - С.31 - 48.
  21. Корелин А.П. Российское дворянство и его сословная организация (1861 - 1904 гг.) / А.П.Корелин // История СССР, 1971. - № 5. – С. 56-81.
  22. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие – 1762 – 1855. / С.А.Корф. - СПб, 1906. - 720 с.
  23. Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії): дис.... канд. іст. наук / І.І.Кривошея. – К., 1997.
  24. Кривошея І.І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / І.І.Кривошея, Ір.І.Кривошея // Південний архів: Збірник наукових праць. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2004. – Вип. 16. - С.82 - 91. – (Серія «Історичні науки»).

25. Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / С.Лисенко, Є.Чернецький. - Біла Церква: ТОСК, 2002. - 349 с.
26. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И.Миллер. - СПб.: Алетейя, 2000. - 260 с.
27. Нольде Б.Э. Очерки русского государственного права / Б.Э.Нольде. - СПб, 1911. - 554 с.
28. Опытов. Волынская революция первой четверти XIX в. / Опытов // Киевская старина. - 1883, т. V, январь. - С. 121 – 144.
29. Опытов. Волынская революция первой четверти XIX в. / Опытов // Киевская старина. - 1883, т. V, апрель. - С. 774 - 828.
30. Плансон А.А. О дворянстве в России / А.А.Плансон. - СПб., 1893. - 103 с.
31. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права / А.Романович-Славатинский. - СПб., 1870. - 564 с.
32. Самбук С.М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века / С.М.Самбук. - Минск: Наука и техника, 1980. - 224 с.
33. Свербигуз В. Старосвітське панство / В.Свербигуз. - Варшава, 1999. - 249 с.
34. Свербигуз В. Шляхетська бесіда / В.Свербигуз. - К., 2000. - 32 с.
35. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю.Б.Соловьев. - Л.: Наука, 1973. - 384 с.
36. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902 – 1907 гг. / Ю.Б.Соловьев. - Л.: Наука, 1981. - 256 с.
37. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1907 – 1914 гг. / Ю.Б.Соловьев. - Л.: Наука, 1990. - 270 с.
38. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В.Шандра. - К, 1998. - 75 с.
39. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / В.Шандра. – К., 2005. – 427с.
40. Шандра В. Київське генерал-губернаторство. 1832 - 1914: історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В.Шандра. – К., 1999. - 143 с.
41. Шандра В.С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством / В.С.Шандра // Український історичний журнал. – К.: «Дієз-продукт», 2010. - №4. - С.59 – 83.
42. Шпопер Д. Политические инициативы польской шляхты в западных губерниях Российской империи накануне восстания 1863 года / Д.Шпопер // Отечественная история, 2006. - №3. – С. 90 – 103.
43. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М.Яблочков. - СПб., 1876. - 679 с.
44. Beauvois D. Polityczne odrodzenie polaków na Ukrainie Prawobrzeżnej w latach 1905 - 1908 / D.Beauvois // Польсько-українські студії. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. - К.: Либідь, 1993. – С. 158 - 164.
45. Beauvois D. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793- 1914 / D.Beauvois. - Lublin, 2005. - 813 s.
46. Radziwiński Z.L. Marszałkowie Wołyńskiej ziemi przed Unią Lubelską i miana ich spadkobiercy. Marszałkowie szlachty Wołyńskiej w porozbiorowej dobie / Z.L.Radziwiński // Kwartalnik Historyczny, 1915. - S. 55 – 104.